

Inhoud

Woord vooraf	11
De belijdenisgeschriften van Westminster: een inleiding	13
<i>Intro: Een korte typering</i>	13
Hoofdstuk 1 De historische context	15
Hoofdstuk 2 De synode	28
Hoofdstuk 3 De Belijdenis van Westminster	33
Hoofdstuk 4 De Grote Catechismus van Westminster	35
Hoofdstuk 5 De Kleine Catechismus van Westminster	44
Hoofdstuk 6 Theologische kenmerken	47
Hoofdstuk 7 Receptiegeschiedenis	51
Beknopte literatuurlijst	55
De Belijdenis van Westminster	57
Hoofdstuk 1 De Heilige Schrift	57
Hoofdstuk 2 God en de heilige Drie-eenheid	60
Hoofdstuk 3 Gods eeuwig besluit	62
Hoofdstuk 4 De schepping	64
Hoofdstuk 5 De voorzienigheid	65
Hoofdstuk 6 De val van de mens, de zonde en de straf daarover	67
Hoofdstuk 7 Gods verbond met de mens	68
Hoofdstuk 8 Christus de Middelaar	70
Hoofdstuk 9 De vrije wil	73
Hoofdstuk 10 De krachtdadige roeping	74
Hoofdstuk 11 De rechtvaardiging	75
Hoofdstuk 12 De aanneming tot kinderen	77
Hoofdstuk 13 De heiliging	77
Hoofdstuk 14 Het zaligmakend geloof	78
Hoofdstuk 15 De bekering ten leven	79
Hoofdstuk 16 De goede werken	81
Hoofdstuk 17 De volharding van de heiligen	83
Hoofdstuk 18 De zekerheid van genade en zaligheid	84
Hoofdstuk 19 De wet van God	86
Hoofdstuk 20 De christelijke vrijheid en gewetensvrijheid	88

Hoofdstuk 21	De eredienst en de sabbat	90
Hoofdstuk 22	Wettige eden en geloften	92
Hoofdstuk 23	De burgerlijke overheid	94
Hoofdstuk 24	Huwelijk en echtscheiding	96
Hoofdstuk 25	De Kerk	97
Hoofdstuk 26	De gemeenschap van de heiligen	98
Hoofdstuk 27	De sacramenten	99
Hoofdstuk 28	De doop	100
Hoofdstuk 29	Het heilig avondmaal des Heeren	102
Hoofdstuk 30	De kerkelijke tucht	104
Hoofdstuk 31	Synodes en concilies	105
Hoofdstuk 32	De staat van de mens na de dood en de opstanding van de doden	106
Hoofdstuk 33	Het laatste oordeel	107

De Grote Catechismus van Westminster	109
---	-----

De Kleine Catechismus van Westminster	189
--	-----

De belijdenisgeschriften van Westminster: een inleiding¹

Intro: een korte typering

De synode van Westminster (1643-1653)² stelt drie belijdenisgeschriften op, namelijk de Belijdenis van Westminster en de Grote en de Kleine Catechismus. De eerste van de drie is bedoeld als officieel confessioneel document, de beide andere richten zich op het onderwijs aan ouderen en jongeren in de kerken. Theologisch zijn deze geschriften nauw aan elkaar verwant, zodat terecht kan worden gesproken van ‘de theologie van de belijdenisgeschriften van Westminster’, of kortweg: ‘de theologie van Westminster’. Niettemin is er wel sprake van enkele accentverschillen tussen de Westminster confessie en de beide catechismi die haar vergezellen.

De aanleiding tot de opstelling van deze geschriften is een besluit, genomen op 12 juni 1643 door het Engelse Lagerhuis dat op dat moment door afgevaardigden van puriteinse overtuiging wordt gedomineerd. De politieke en kerkelijke structuren zijn dan door de burgeroorlog in de voorgaande jaren ineengestort. Daarom roept het parlement een kerkelijke vergadering bijeen die adviezen geeft over de noodzakelijke vernieuwing van de kerk van Engeland. De bedoeling is dat deze synode zich uitspreekt over de regeervorm en de liturgie van de kerk ‘die het meest in overeenstemming is met het heilig Woord van God’. Bovendien krijgt de synode de opdracht om de leer van de kerk te zuiveren van alle misvattingen en valse beschuldigingen die in het recente verleden zijn geuit.

Deze kerkelijke vergadering komt nog datzelfde jaar bijeen en is bekend geworden als de synode van Westminster. Deze naam is ontleend aan de plaats waar zij vergadert. De synode belegt haar bijeenkomsten namelijk in de Westminster abdij (Westminster Abbey) in Londen, preciezer gezegd in de Jeruzalemse kamer (The Jerusalem Chamber) van deze abdij. In deze gebouwen stelt de vergadering de zojuist genoemde confessionele geschriften samen. De Belijdenis van Westminster

1. Deze inleiding is een bewerking en tegelijk ook op een aantal punten een uitwerking van mijn bijdrage aan Baars en Groothedde, *Belijden in zeventiende eeuw*, hoofdstuk 2.6 (p. 71-83).

2. De einddatum van de Synode van Westminster is enigszins problematisch. In 1649 vindt de laatste vergadering plaats die in de notulen van een nummer is voorzien. Na die tijd vergadert de synode nog wel, maar houdt ze zich vooral bezig met het examineren van kandidaten voor het predikantschap. Op 25 maart 1652, onder het protectoraat van Cromwell, wordt de synode echter definitief gesloten. Sommige gegevens laten zien dat de synode echter ook in 1653 nog functioneert. Vanwege deze stand van zaken beschouwen sommigen 1649 als het laatste jaar van de synode, anderen 1652 of zelfs 1653. (Zie voor verdere details p. 28)

wordt aan het einde van 1646 officieel bij het Lagerhuis ingediend. De Grote en de Kleine Catechismus worden in hun definitieve vorm in de loop van 1648 door het parlement goedgekeurd.

De belijdenisgeschriften van Westminster worden wel beschouwd als de belijdenis waarin de gereformeerde confessievorming tot afsluiting komt. Men heeft ze ook de meest uitvoerige confessionele documenten van de gereformeerde kerken en van het protestantisme in het algemeen genoemd.³ Deze belijdenisgeschriften oefenen tot op de dag van vandaag veel invloed uit, vooral in de Engelstalige wereld. Zij maken nog steeds deel uit van de confessionele basis van veel presbyteriaanse kerken wereldwijd.

3. Robert Letham, *The Westminster Assembly. Reading its Theology in Historical Context* (Phillipsburg, NJ 2009) 1; Wilhelm Neuser, 'Dogma und Bekenntnis in der Reformation. Von Zwingli und Calvin bis zur Synode von Westminster', in: Carl Andresen (red.), *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte 2* (Göttingen 1980) 165-352, m.n. 351v.

Hoofdstuk 1. De historische context

Voorgeschiedenis

Wie de belijdenisgeschriften van Westminster goed wil begrijpen, zal enig inzicht moeten hebben in de geschiedenis van het Engelse puritanisme. Deze geschiedenis hangt ten nauwste samen met het begin van de reformatie in Engeland. De aanleiding tot de breuk met de Rooms-Katholieke Kerk in dit land wordt gevormd door de huwelijksproblemen en de dynastieke zorgen van koning Hendrik VIII (1491-1547). Wanneer de paus niet wil meewerken om het eerste huwelijk van de Engelse koning te ontbinden, forceert hij in het begin van de jaren dertig van de zestiende eeuw een breuk met de kerk van Rome. Zo ontstaat de Engelse staatskerk (*Ecclesia Anglicana*) die niet meer onder het gezag van de paus staat, maar onder de autoriteit van de Engelse koning.⁴ Hoewel in deze kerk verschillende hervormingen worden doorgevoerd, blijft zij volgens sommigen inhoudelijk nog al te zeer aanleunen tegen de kerk van Rome. Zodoende ontstaat in de tweede helft van de zestiende eeuw een krachtige beweging om de kerk te zuiveren van de invloeden van het rooms-katholicisme: het puritanisme. Deze stroming manifesteert zich allereerst als een liturgische beweging: men tekent bezwaren aan tegen de ritualisering van de eredienst, vooral tegen dingen als het dragen van ambtsgewaden, het branden van kaarsen en het aanhouden van de heiligendagen.⁵ Later krijgen de zuivering van de leer, maar ook de zuivering van de harten en levens van de gelovigen steeds meer nadruk. Bij de kerkleiding vinden de puriteinen doorgaans weinig gehoor en de overheid dreigt met zware straffen als zij zich niet houden aan de voorgeschreven liturgie. Om die reden begint een toenemend aantal puriteinen zich in de loop der jaren af te scheiden van de Anglicaanse Kerk.⁶ Anderen kunnen die stap niet maken en vormen soms min of meer ondergrondse 'gezelschappen' (*conventicles*) binnen de kerk. Hoe gevarieerd en ingewikkeld het beeld ook is, de relatie tussen de kerkleiding en de overheid aan de ene kant en de puriteinse beweging buiten en binnen de staatskerk aan de andere kant, blijft in de tweede helft van de zestiende en aan het begin van

4. Zie o.a. J.N. Bakhuizen van den Brink en W. F. Dankbaar (red.), *Handboek der kerkgeschiedenis* III (Den Haag 1967) 170vv.; L. Praamsma, *De Kerk van alle tijden. Verkenningen in het landschap van de kerkgeschiedenis* 2 (Franeker 1980) 71vv.

5. R. Bisschop, 'De Reformatie in Engeland en Ierland tot 1643', in: W. van 't Spijker e.a., *De Synode van Westminster 1643-1649* (Houten 2002) 13-32, m.n. 22 vv.; Praamsma, *De Kerk van alle tijden*, 151vv.; Brede informatie hierover geeft John H. Primus, *The Vestments Controversy. An Historical Study of the Earliest Tensions within the Church of England in the Reigns of Edward VI and Elizabeth* (Kampen 1960).

6. Zie o.a. M.M. Knappen, *Tudor Puritanism. A Chapter in the History of Idealism* (Chicago/Londen 1965²) 212vv.; 303vv.; 329vv.; H.C. Porter (red.), *Puritanism in Tudor England* (Londen 1970) 80vv.

de zeventiende eeuw voortdurend gespannen. Soms heerst er een betrekkelijk tolerante sfeer, maar meestal is er sprake van bittere conflicten of zelfs vervolgingen.

Jacobus I

De spanningen nemen toe onder Jacobus I (1566-1625). Deze koning regeert vanaf 1583 over Schotland en vanaf 1603 ook over Engeland. Hij heeft veel belangstelling voor theologie en is daarin ook goed onderlegd. Persoonlijk neemt hij een gematigd calvinistisch standpunt in dat in toenemende mate neigt naar het arminianisme. Dat is trouwens ook het geval bij een groot aantal andere hooggeplaatsten die tot de kerk van Engeland behoren.⁷ Bovendien heeft Jacobus een sterke afkeer van het presbyteriale stelsel van kerkregering. Daarom voert hij in de kerk van Schotland, ondanks alle verzet daartegen, de bisschoppelijke regering in. Voor zijn kerkelijke politiek in Engeland steunt hij op de zogenaamde hoogkerkelijke partij in de Anglicaanse Kerk. Kenmerkend voor deze invloedrijke groep zijn de volgende vijf punten: (1) De koning heeft onbeperkt theocratisch gezag over de kerk. (2) De bisschoppelijke kerkregering berust op een goddelijke inzetting (*divino iure*). (3) Het traditioneel-katholieke ritueel wordt in stand gehouden: beelden, kruisen, altaren, ambtsgewaden, het knielen, het vieren van een groot aantal kerkelijke feestdagen etc. (4) Er is principieel binnen de kerk een grote vrijheid betreffende de leer. (5) Ook met betrekking tot sport en spel op de zondagen worden grote vrijheden toegestaan. Om dat principe te onderstrepen vaardigt de koning in 1618 de ‘Verklaring over sport en spel’ uit (*Declaration of Sports*, ook wel *Book of Sports* genoemd). Hierin worden ‘onschuldige vormen van

7. Praamsma, *De Kerk van alle tijden*, 2, 273vv.; J. Bakhuizen van Brink en W. F. Dankbaar (red.), *Handboek der kerkgeschiedenis IV* (Den Haag 1968) 26v. Dat Jacobus I arminiaanse neigingen heeft, wordt wel bestreden. Zo is Tyacke van mening dat de koning inzake de predestinatie principieel een calvinistisch standpunt inneemt (vgl. Nicholas Tyacke, *Anti-Calvinists. The Rise of English Arminianism c. 1590-1640* (Oxford 1987) 25; 41-45; 91; 97; 102; 135. Nu kan het gebruik van de term ‘arminianisme’ met betrekking tot de beginjaren van de zestiende eeuw inderdaad misverstand wekken. In deze periode sympathiseren Jacobus I en zijn hoogkerkelijke medestanders vooral met de arminiaanse visie op de relatie van kerk en overheid. Voorlopers van de visie van Arminius en ook de latere arminiaanse beweging kennen namelijk aan de overheid een grote mate van gezag toe in kerkelijke zaken. Dat komt naadloos overeen met de opvatting van de Engelse koning en zijn medestanders. In leerstellig opzicht zijn Jacobus en de meeste vertegenwoordigers van de hoogkerkelijke partij aanvankelijk gematigd calvinistisch en verwerpen zij de visie van de remonstranten. Later lijkt de koning echter duidelijk terug te komen van zijn instemming met de besluiten van de Synode van Dordrecht (1618-1619) en de veroordeling van de remonstranten zoals die daar is geformuleerd. In de kerk van Engeland wordt vanaf dat moment ook steeds meer ruimte geboden aan het arminianisme. Dat erkent ook Tyacke, *Anti-Calvinists*, 102v. Tijdens het bewind van de opvolger van Jacobus, Karel I, krijgen de leerstellige opvattingen van het arminianisme nog beduidend meer invloed in de Anglicaanse Kerk.

recreatie', zoals boogschieten, pinkelen (*tip-cat*)⁸, dansen, toneelspel etc. op de 'christelijke sabbatdag' (*The Christian Sabbath*) officieel toegestaan.⁹ De koning verbiedt overigens in deze maatregel wel wreder en gewelddadiger vormen van sport en ontspanning op de zondag en moedigt zijn onderdanen aan om vooral de kerkdiensten te bezoeken. Niettemin is: 'De verklaring over sport en spel' vooral gericht tegen de nauwgezette zondagsopvatting van de puriteinen. Zij verzetten zich in hun preken en verhandelingen dan ook krachtig tegen het *Book of Sports*.¹⁰ Hun bezwaren worden nog verergerd doordat de koning zijn visie op al deze terreinen op een tactloze, dictatoriale wijze oplegt. Zo worden vele predikanten die weigeren zich te houden aan de anglicaanse liturgie uit hun ambt gezet. Voorgangers die het *Book of Sports* niet publiekelijk vanaf de kansel willen voorlezen, lopen eveneens gevaar brodeloos te worden. Ook gemeenteleden van puriteinse levensovertuiging wordt het moeilijk gemaakt. Dit is een belangrijke aanleiding voor de massale emigratie van puriteinen naar Amerika (*New England*) die vanaf deze periode op gang komt.¹¹ Desondanks groeit de puriteinse beweging in 'het oude Engeland' toch nog gestaag. Wél scheidt een toenemend aantal puriteinen zich af van de staatskerk en vormt gemeenten met een presbyteriaanse of congregationalistische structuur. Bovendien ontstaan in iets later tijd puriteinsgezinde baptistengemeenten. In al deze kringen neemt het verzet tegen de koning en de hoogkerkelijke partij voortdurend toe.

Presbyteriaanse gemeenten verwerpen de hiërarchische structuur en het bischoppelijk stelsel die karakteristiek zijn voor de Anglicaanse Kerk. Zij kennen wel ambtsdragers die door de leden van de gemeente gekozen worden en dus uit de gemeente opkomen. Anderzijds treden de ambtsdragers – of

8. Bij het pinkelen wordt een stukje hout – het zgn. pinkelhoutje – met een slaghout omhoog gewipt en daarna zover mogelijk weggeslagen. Het pinkelen wordt wel beschouwd als de voorloper van het in de Engelstalige wereld nog steeds hartstochtelijk gespeelde cricket. Van John Bunyan is bekend dat hij voor zijn bekering verslaafd is aan het pinkelspel (en dus niet aan het 'katknuppelen', zoals in nogal wat Nederlandse boeken over hem ten onrechte wordt beweerd). Hij speelt het spel dan iedere zondag en verzuimt zodoende kerkdiensten (vgl. o.a. John Bunyan, *Komen tot Jezus Christus. Hoe zondaren tot Hem komen en waarom ze bij Hem welkom zijn* (vert. A. Baars) (Leiden 1993) 15v.; H. van 't Veld, *De pelgrimsstaf is in mijn hand. John Bunyan (1628-1688). Een biografie* (Utrecht 2004) 115v.

9. Vgl. o.a. John F.H. New, *Anglican and Puritan. The Basis of their Opposition 1558-1604* (Londen 1964) 22v.; James I. Packer, 'The puritans and the Lord's Day', in: idem, *A Quest for Godliness. The Puritan Vision of the Christian Life* (Wheaton 1990) 233-244, m.n. 235vv.;

10. Zie bijvoorbeeld Christopher Hill, *A Turbulent, Seditious, and Factious People. John Bunyan and his Church* (Oxford 1989) 71v.

11. Een klassiek werk over de emigratie naar Nieuw Engeland en de geschiedenis van de eerste puriteinse kolonies daar is: Cotton Mather, *The Great Works of Christ in America. Magnalia Christi Americana I* en II (Edinburgh/Carlisle, PA 19794). Zie ook: Edmund James Carpenter, *The Mayflower Pilgrims* (Arlington Heights, 1993); Samuel Eliot Morison, *Builders of the Bay Colony* (Boston 1962°).

de raad van oudsten (*presbyterium*) – ook op met macht en last namens God. Er is dus sprake van een dubbele relatie tussen ambt en gemeente: het ambt representeert de gemeente voor Gods aangezicht, maar vertegenwoordigt ook God bij de gemeente. Naast de kerkenraad kent het presbyterianisme ook bredere vergaderingen van (afgevaardigden van) kerkenraden, zoals classes, regionale synoden en een generale synode. Hoewel de besluiten van deze vergaderingen wel bindend zijn, mogen zij niet over een plaatselijke kerkenraad ‘heersen’. Het gaat hier slechts om ‘bredere’ of ‘meerdere’ vergaderingen die zaken van algemeen belang van het kerkverband behandelen. Bovendien kunnen hier appelzaken dienen wanneer iemand zich door een mindere vergadering verongelijkt voelt.¹² De meeste puriteinse schrijvers die in Nederland bekend geworden zijn, behoren tot de presbyteriaanse richting.¹³ We kunnen hierbij denken aan Isaac Ambrose (Ambrosius) (1604-1664), Thomas Manton (1620-1677) en Thomas Watson (± 1620-1686).¹⁴ *Gemeenten met een congregationalistische structuur* kiezen hun uitgangspunt zeer bewust in de congregatie, de plaatselijke gemeente. Zij is als zodanig draagster van alle kerkelijk gezag. Bij de leden van de gemeente berust de bevoegdheid hun eigen zaken te regelen. Zij hebben daarvoor de autoriteit van ambtsdragers niet nodig die volgens het presbyteriaanse standpunt bekleed zijn met ambtelijk gezag. In deze kring kent men overigens doorgaans wel ambtsdragers, maar die komen volstrekt uit de gemeente op. Zij worden door de leden van de gemeente gekozen, maar kunnen door hen ook weer zonder meer aan de kant worden gezet. Deze ‘lage’ ambtsopvatting hangt samen met het feit dat men de gemeente vooral beschouwt als een vergadering van mensen die in hun leven laten zien dat zij heilig willen leven (*visible saints*) en dus in principe allemaal gelijk zijn.¹⁵ Vaak kent men in deze kringen wel synoden, maar die zijn louter overlegorganen die hun gezag niet mogen opleggen aan plaatselijke gemeenten.¹⁶ De bekendste congregationalistische puritein is

12. Vgl. D. Nauta, ‘Typen van structuur der kerk’, in: W. van ’t Spijker en L.C. van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht* (Kampen z.j.) 151-158, m.n.155vv.; W. van ’t Spijker, ‘Het presbyteriale-synodale stelsel’, in: idem (e.a.; red.), *De kerk. Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting* (Kampen 1990) 326-338.

13. Zie o.a. R. Bisschop, ‘Geschiedenis van het puritanisme’, in: W. van ’t Spijker e.a., *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed* (Zoetermeer 2001) 17-119, m.n. 41vv.

14. Korte levensbeschrijvingen van deze presbyteriaanse gezinde puriteinen zijn te vinden in: J.R. Beeke en R.J. Pederson, *Meet the Puritans. With a Guide to Modern Reprints* (Grand Rapids, MI 2006) 33vv.; 407vv.; 605vv.

15. Zie o.a. Edmund S. Morgan, *Visible Saints. The History of a Puritan Idea* (Ithaca, NY 1989).

16. Vgl. o.a. Knappen, *Tudor Puritanism*, 149vv.; D. Deddens, ‘Het congregationalisme’, in: Van ’t Spijker en Van Drimmelen (red.), *Inleiding tot de studie van het kerkrecht*, 106-109; W. van ’t Spijker, ‘Congregationalisme’, in: idem (e.a.; red.), *De kerk*, 313-325; Williston Walker (red.), *The Creeds and Platforms of Congregationalism* (New York 1991).

John Owen (1616-1683)¹⁷, al behoren ook andere ‘bepaalde’ Engelse oude schrijvers tot deze richting. *De baptistengemeenten* staan op het congregationalistische standpunt en zijn daarvan in feite een verbijzondering. Zij hebben namelijk dezelfde gemeente- en kerkbeschouwing, maar verwerpen de kinderdoop. Met nadruk stellen zij dat de doop alleen bediend kan worden aan (volwassen) gelovigen die in staat zijn bewust belijdenis te doen van hun persoonlijk geloof.¹⁸ Hiermee nemen zij ook afstand van de opvatting dat verondersteld mag worden dat gedoopte kinderen wederom geboren zijn (*baptismal regeneration*).¹⁹ Laatstgenoemde visie krijgt in de Anglicaanse Kerk vanaf de zeventiende eeuw steeds meer aanhang.²⁰ De bekendste baptistische puritein is John Bunyan (1628-1688).²¹

Karel I

Het verzet tegen de hoogkerkelijke partij manifesteert zich beduidend sterker wanneer Karel I (1600-1649) in 1625 zijn vader opvolgt. Deze nieuwe koning regeert nog autocratischer vanuit het hoogkerkelijk perspectief dan Jacobus I. Hij wordt daarin krachtig gesteund door William Laud (1573-1645)²², een man die al een belangrijk adviseur in kerkelijke zaken van zijn vader was. Laud wordt in 1633 aartsbisschop van Canterbury en is vanaf dat moment beeldbepalend in de kerkelijke en politieke verwickelingen van deze periode. Hij geldt als de verdediger van het hoogkerkelijk anglicanisme bij uitstek. Dit houdt onder meer in dat hij zich inspant om het liturgisch ceremonieel in de Anglicaanse Kerk meer en meer terug te brengen naar zijn rooms-katholieke wortels. Zijn afkeer van verschillende centrale gere-

17. Zie o.a. Sinclair B. Ferguson, *John Owen on Christian Life* (Edinburgh/Carlisle, PA 1987) 13vv.; 154vv.

18. Zie o.a. J. Bakker, *John Smyth. De Stichter van het Baptisme* (Wageningen 1964) m.n. 60vv.; 72vv.; 132vv.; Henk Bakker, *De weg van het wassende water. Op zoek naar de wortels van het baptisme* (Zoetermeer 2008) 25vv.

19. Vgl. Peter Toon, *Born Again. A Biblical and Theological Study of Regeneration* (Grand Rapids, MI 1987) 114vv.

20. Vgl. o.a. John F.H. New, *Anglican and Puritan. The Basis of their Opposition 1558-1604* (Londen 1964) 64vv.; Leslie A. Rawlinson, ‘Worship in Liturgie and Form’, in: Hywel R. Jones e.a., *Anglican and Puritan Thinking* (Warboys, Huntingdon 1977) 71-88.

21. Zie o.a. B.R. White, ‘The Fellowship of Believers: Bunyan and Puritanism’, in: N.H. Keeble (red.), *John Bunyan: Conventicle and Parnassus. Tercentenary Essays* (Oxford 1988) 1-19; Richard L. Greaves, ‘Conscience, Liberty and the Spirit. Bunyan and Non-Conformity’, in: Keeble (red.) *John Bunyan: Conventicle and Parnassus*, 21-43; Hill, A., *Turbulent, Seditious and Factious People*, 90vv.; 144vv.

22. Zie voor een beknopte biografie: *The New Encyclopaedia Britannica* 7 (Chicago etc. 1990¹⁵) 187v. J.C. Ryle (1816-1900), de bekende anglicaanse bisschop van onverdacht calvinistische overtuiging uit later tijd, geeft een kritische bespreking van leven en werk van Laud in zijn *Light from Old Times* (Welwyn, Hertfordshire 1980²) 258-303.

formeerde leerstukken steekt hij niet onder stoelen of banken. Bovendien begint hij een actief vervolgingsbeleid tegen de puriteinen die zich niet aan zijn maatregelen willen onderwerpen. Velen van hen beginnen hem er al spoedig van te verdenken dat hij de Engelse kerk terug wil brengen onder het pausdom.

Al vrij snel na zijn troonsbestijging ontstaan verschillende problemen tussen Karel I en zijn Schotse onderdanen. Die verergeren wanneer hij in 1633 zijn eerste koninklijk bezoek aan Schotland brengt in gezelschap van Laud. In de Schotse kerk bestond al langer de nodige irritatie omdat Jacobus I de bisschoppelijke regering had ingevoerd. Het verzet daartegen bleef echter beperkt, omdat de liturgie onveranderd was gebleven. Men gebruikt nog steeds de sobere liturgie van de reformator van Schotland, John Knox (±1514-1572), zoals die in diens *Geneefse Dienstboek* (*John Knox's Genevan Service Book*) is vastgelegd.²³ De titel laat onmiddellijk zien dat dit dienstboek sterk beïnvloed is door de liturgie van Genève die door Calvijn in 1542 is opgesteld.²⁴ Wanneer Karel I en de aartsbisschop in 1633 een Schotse kerkdienst bezoeken, zijn zij geschokt door de eenvoud en de soberheid van de dienst. Zij keren naar Londen terug, vastbesloten om de Schotten van een 'betere liturgie' te voorzien, of de Schotten dat nu willen of niet. In 1636 verordent de koning dat de liturgie van Knox in Schotland moet worden afgeschaft. Een speciaal door Laud ontworpen dienstboek dat zeer nauw aansluit bij het anglicaanse gebedenboek (*The Book of Common Prayer*) dient te worden ingevoerd en 'het vrije gebed' heeft niet langer een plaats in de eredienst.²⁵ Bovendien gaan deze maatregelen er stilzwijgend van uit dat het ambt van ouderling en alle kerkelijke vergaderingen die bij de presbyteriaanse structuur horen (kerkenraad, synode etc.) zullen verdwijnen. Wie het koninklijke gezag over de Schotse kerk durft te ontkennen, wordt in de kerkelijke ban gedaan. De officiële datum voor de invoering van 'de

23. De officiële titel van John Knox' *Genevan Service Book* is veel uitvoeriger. Bovendien is het boek niet het werk van John Knox alleen, maar van een comité dat onder zijn leiding staat. Vgl. Horton Davies, *The Worship of the English Puritans* (Morgan, PA 1997²) 27vv.; 115vv.; W. Stanford Reid, *Trumpeter of God. A Biography of John Knox* (Grand Rapids, MA 1974) 134vv.; 198vv.

24. Zie voor deze liturgie: T. Brien, *De liturgie bij Johannes Calvijn. Zijn publicaties en zijn visies* (Kampen 1987) 98vv.

25. In het anglicaanse dienstboek zijn alle gebeden voorgeschreven. De puriteinen hebben een sterke afkeer van deze formuliergebeden, omdat zij van mening zijn dat op deze wijze het werk van de Geest aan banden wordt gelegd. Hierom pleiten zij krachtig voor 'het vrije gebed' (ex tempore prayer). Zie o.a. Davies, *The Worship of the English Puritans*, 98vv.; Geoffrey F. Nuttall, *The Holy Spirit in Puritan Faith and Experience* (Chicago/Londen 1992²) 66vv.

liturgie van Laud' wordt bepaald op zondag 23 juli 1637 in de St. Giles Cathedral in Edinburgh.²⁶

Wanneer de Schotse calvinisten van deze liturgie kennisnemen, ontdekken ze al spoedig dat zij zulke sterke katholiserende tendensen vertoont, dat zij het dienstboek onmogelijk kunnen aanvaarden. Er groeit een breed gedragen, krachtig verzet tegen de autoritaire inmenging van de koning in de kerkelijke zaken van Schotland. Dat komt spontaan tot uiting op de zondag waarop 'de liturgie van Laud' plechtig wordt ingevoerd. Tijdens de kerkdienst die voor die gelegenheid wordt belegd, barst een tumult los. De overlevering zegt dat dit wordt veroorzaakt doordat een vrouw op een gegeven moment haar stoel in de richting van de liturg gooit. Ze voegt hem enkele scheldwoorden toe en schreeuwt dan: 'Durf je voor mijn oren de mis te lezen?' Die woorden worden door anderen overgenomen en er ontstaat een grote chaos. Of dit werkelijk zo gebeurd is, weten we niet. Het is wel een feit dat een aantal hoorders zich zo ergert dat ze de dienst verstoren en voortijdig weggaan. In de straten van Edinburgh vinden ook relletjes plaats. Het blijft echter niet bij dit spontane protest. Een aantal edelen neemt het initiatief om een comité in het leven te roepen dat moet nagaan op welke manier men het beste bij de koning officieel protest kan aantekenen tegen deze gang van zaken. Het comité vormt een brede vertegenwoordiging van de gehele bevolking: niet alleen edelen en andere personen van hoge komaf maken er deel van uit, maar ook kerkelijke leiders en gewone burgers. In zijn contacten met hen probeert Karel I de verschillende partijen tegen elkaar uit te spelen. Dit werkt averechts: de verschillende groepen sluiten zich juist nauwer aaneen. Zij stellen een Nationaal Verbond (*National Covenant*) op. Hierin beloven de ondertekenaars onder het zweren van een plechtige eed aan God, dat zij eendrachtig het geloof van de reformatie en de presbyteriaanse wijze van kerkregering zullen handhaven en verdedigen. Bovendien worden allerlei vernieuwingen in de eredienst die vóór 1638 zijn ingevoerd, afgeschaft. Wat opvalt, is dat er in het Nationaal Verbond geen sprake van is dat men de monarchie omver wil werpen of de positie van de koning ter discussie stelt. Men belooft onvoorwaardelijke trouw en gehoorzaamheid aan Karel I, mits hij bereid is de godsdienst, de vrijheden en de wetten van Schotland te eerbiedigen. Met andere woorden: de ondertekenaars handhaven de monarchie, maar dan wel een bepaalde vorm van constitutionele monarchie. Zij verwerpen de gedachte van het absolute 'goddelijke recht' van de koning, dat voor Karel I onopgeefbaar is.

26. Vgl. James S. McEwen, 'How the Confession came to be written', in: Alisdair I.C. Heron (red.), *The Westminster Confession in the Church Today. Papers prepared for the Church of Scotland Panel on Doctrine* (Edinburgh 1982) 6-16, m.n. 9v.

Het Nationaal Verbond wordt op 28 februari plechtig ondertekend op het kerkhof van de Greyfriars Church in Edinburgh. Kopieën van dit document worden het hele land doorgezonden en door velen van hun handtekening voorzien. Zodoende betuigen duizenden mensen hun instemming met het Verbond. Zij worden in de volksmond *covenanters* genoemd.²⁷

Karel I besluit deze opstand – zoals hij die noemt – met geweld de kop in te drukken. Hij heeft echter tijd nodig om fondsen te werven teneinde een sterk leger te kunnen vormen. Daarom moet hij op korte termijn dingen toestaan die hem tegen de borst stuiten. Zo gaat hij er met tegenzin mee akkoord dat de Schotse kerk in november 1638 een ‘Vrije Algemene Synode’ (*Free General Assembly*) houdt. Zij neemt een aantal drastische besluiten. Tegen de uitdrukkelijke wens van de koning in maakt zij alle bepalingen van de synodes van 1608-1616 ongedaan. De bisschoppen worden afgezet, sommigen van hen zelfs in de ban gedaan. ‘De liturgie van Laud’ wordt afgeschaft. Een en ander betekent dat de synode de kerk haar presbyteriaanse karakter volledig teruggeeft. Wanneer dit ter kennis van de koning wordt gebracht, barst hij in woede uit en besluit onmiddellijk met zijn leger tegen de Schotten op te trekken. Voordat het tot een confrontatie komt, zijn de geldmiddelen van Karel I echter al uitgeput, waardoor hij moeite heeft de soldij uit te betalen. Bovendien wordt hij opgewacht door een leger van Schotse covenanters, dat beduidend sterker en gemotiveerder is dan zijn eigen leger. Zodoende ziet hij zich genoodzaakt om de vrede van Berwick-upon-Tweed te tekenen. Hierbij zegt de koning toe dat de Schotten een vrij parlement en een vrije algemene synode mogen samenroepen. Met het sluiten van deze vrede is de zogenaamde ‘Eerste Bisschoppenoorlog’ (*First Bishops’ war*) voorbij. Wanneer het Schotse parlement bijeengeroepen is, onderschrijft dit het Nationaal Verbond. De synode spreekt opnieuw uit dat zij de bisschoppelijke vorm van kerkregering verwerpt en het presbyteriaans karakter van de kerk handhaaft. Uiteraard roept dit alles fel verzet op bij Karel I. Om te voorkomen dat hij Schotland opnieuw zal binnenvallen, nemen de covenanters nu zelf het initiatief en trekken Engeland binnen (*Second Bishops’ war*). Op 26 augustus 1640 lijden de legers van de koning bij Newburn een beslissende nederlaag. De Schotten nemen de stad Newcastle in en vestigen daar hun hoofdkwartier. In de vredesonderhandelingen moet Karel I buigen. In het Verdrag van Westminster (1641) erkent hij de besluiten van de Schotse synode van 1638

27. McEwen, ‘How the Confession came to be written’, 9v.; H. Florijn, ‘De Reformatie in Schotland tot 1643’, in: Van ’t Spijker e.a., *De Synode van Westminster*, 33-40, m.n. 38vv. Een klassiek werk over de geschiedenis van de covenanters is nog steeds: Alexander Smellie, *Men of the Covenant* (Edinburgh/Carlisle, PA 1975), al is dit werk hoofdzakelijk gewijd aan de latere geschiedenis van de covenanters.

en willigt hij alle eisen van de covenanters in. De macht van de koning in Schotland is hiermee feitelijk gebroken.²⁸

Ondertussen is het ook in Engeland al langere tijd onrustig. Van eminent belang zijn hier vooral de spanningen tussen de koning en het Engelse parlement. Terwijl Jacobus I deze spanningen doorgaans op het juiste moment min of meer weet te neutraliseren, vinden er eigenlijk van meet af aan botsingen plaats tussen Karel I en het Lagerhuis.²⁹ Dat hangt allereerst hiermee samen dat de puriteinen en hun medestanders in het parlement in de meerderheid zijn. Minstens zo belangrijk is echter dat de koning herhaaldelijk weigert verantwoording af te leggen van onder andere zijn buitenlandse politiek, de kosten van zijn militaire campagnes en de arrestatie van mensen die hem politiek onwelgevallig zijn. In 1629 komt deze conflictsituatie tot een hoogtepunt, wanneer de koning het Lagerhuis voor ontbonden verklaart en elf jaar lang regeert zonder het parlement samen te roepen. Hij sluit vrede met de buitenlandse mogendheden met wie hij in oorlog is en probeert door een reorganisatie en uitbreiding van de belastingen de rijksfinanciën op orde te krijgen. Nadat de Eerste Bisschoppenoorlog voor hem ongunstig is verlopen, heeft hij echter dringend een aanzienlijk kapitaal nodig. Zodoende ziet hij zich gedwongen in april 1640 het parlement opnieuw samen te roepen. De afgevaardigden weigeren echter pertinent Karel I van de nodige financiële middelen te voorzien. Zij willen eerst diepgaand met hem spreken over de grieven die zij tegen hem en zijn regering hebben. Bovendien verzetten zij zich tegen een nieuwe oorlog met Schotland. De koning reageert verbitterd: al in mei van datzelfde jaar ontbindt hij het parlement weer. Daarom is het later bekend geworden als ‘Het Korte Parlement’ (*The Short Parliament*), omdat het maar korte tijd heeft gefunctioneerd. Wanneer enige tijd later de Tweede Bisschoppenoorlog voor Karel I in een tweede nederlaag is geëindigd en de Schotten Engeland binnentrekken, kan hij niet anders dan het parlement opnieuw samenroepen. Dit parlement – dat later ‘Het Lange Parlement’ (*The Long Parliament*) genoemd wordt – veroordeelt een groot aantal besluiten en handelingen van de koning van de achterliggende elf jaar en stelt vele eisen. De koning moet wel toegeven. Aan het einde van 1641 bereikt de regering in Londen het bericht dat in Ierland opstand is uitgebroken. De leiders van het parlement zijn bang dat als de koning een leger bijeenbrengt om deze opstand neer te slaan, hij dat ook tegen hen zal gebruiken. Om deze reden proberen zij controle over het leger te krijgen door Karel I te dwingen het

28. G. van Rongen (ed.), *De Westminster Confessie met de Grote en de Kleine Catechismus*, vertaald en ingeleid door drs. G. van Rongen (Barneveld 1986) 13vv.

29. Zie o.a. *The New Encyclopaedia Britannica* 3 (Chicago 1990¹⁵) 112v., s.v. ‘Charles I’.

opperbevel over te dragen. De koning weigert resoluut. Onder druk van de omstandigheden begaat hij echter een wanhoopsdaad: hij geeft bevel om één lid van het Hogerhuis en vier leden van het Lagerhuis te arresteren onder beschuldiging van hoogverraad. De mannen om wie het te doen is, ontsnappen echter en verbergen zich in Londen. Na deze tegenslag neemt Karel I de wijk naar het noorden en vestigt zich uiteindelijk in York. Daar voegen zich vele royalisten bij hem, ook de koningsgezinde leden van het parlement. Zowel de koning als de puriteinsgezinde parlementsleden die in Londen zijn achtergebleven, beginnen legers bijeen te brengen. Een burgeroorlog is onvermijdelijk en deze breekt ook inderdaad uit in de tweede helft van 1642. Na wisselende kansen, die aanvankelijk niet ongunstig zijn voor Karel I, lijdt hij een beslissende nederlaag in de slag bij Naseby in 1645. De parlementgezinde troepen zijn inmiddels gereorganiseerd tot een zeer gedisciplineerd en professioneel geleid leger, *The New Model Army*. Sir Thomas Fairfax heeft als generaal het hoogste commando over deze troepen, terwijl Oliver Cromwell als luitenant-generaal naast hem staat.³⁰ Dit leger brengt de koninklijke troepen nog verschillende andere nederlagen toe. Uiteindelijk moet de koning de wijk nemen en vlucht hij naar het kamp van de Schotse covenanters in Newark. Wanneer de Schotten echter een overeenkomst sluiten met de triomferende parlementslegers, wordt Karel I uitgeleverd aan vertegenwoordigers van het parlement. Het vervolg van de geschiedenis is ingewikkeld, vol onverwachte gebeurtenissen en intriges. Uiteindelijk loopt dat alles uit op het proces tegen de koning wegens hoogverraad, het vonnis en zijn onthoofding op 13 januari 1649.

Cromwell, de Restauratie en de Glorious Revolution

Na de dood van Karel I volgt een turbulente tijd. In 1653 komt Cromwell aan de macht als 'Hoge Beschermheer' (*Lord Protector*) van het Verenigd Koninkrijk. Zijn protectoraat eindigt wanneer hij sterft op 3 september 1658. Zijn zwakke zoon Richard volgt hem op in de functie van Hoge Beschermheer, maar diens ambtstermijn duurt maar kort, namelijk tot 1660. Tijdens zijn bewind ontstaat namelijk onder het Engelse volk het verlangen naar de terugkeer van het koningshuis van de Stuarts en het herstel van de Anglicaanse Kerk. In 1660 keert de zoon van de terechtgestelde Karel I terug

30. Zie o.a. Christopher Hill, *God's Englishman. Oliver Cromwell and the English Revolution* (Londen 1988³) 60vv.; Antonia Fraser, *Cromwell. Our Chief of Men* (Londen 1985⁶) 91vv.; 111vv.

als Karel II (*The Restoration*).³¹ Hoewel deze koning bij zijn troonsbestijging aan het volk een zekere mate van gewetensvrijheid toezegt, keert hij steeds meer terug tot het absolutisme waarmee zijn vader en grootvader regeerden. Bovendien voelt hij zich sterk aangetrokken tot het rooms-katholicisme en bevordert hij krachtig de romanisering van de kerk van Engeland. Deze tendens wordt nog sterker voortgezet door zijn broer Jacobus II die hem na zijn dood in 1685 opvolgt. Deze is al eerder tot de Rooms-Katholieke Kerk overgegaan. Tijdens zijn regering wordt het puritanisme opnieuw sterk onderdrukt en vervolgd.³² Meer dan tweeduizend presbyteriaanse en vierhonderd congregationalistische predikanten worden afgezet. Tot hen die in deze tijd jaren in de gevangenis zitten, behoren John Bunyan en Richard Baxter. Koning Jacobus II maakt zich in korte tijd volledig onmogelijk. De verschillende politieke groeperingen in Engeland verenigen zich en roepen de hulp in van Willem van Oranje, die getrouwd is met Mary Stuart, de dochter van Jacobus II, om het protestantisme te redden. Deze landt in 1688 met een leger in Engeland, Jacobus vlucht naar Frankrijk en in korte tijd is de 'Glorieuze Revolutie' (*The Glorious Revolution*) een feit geworden. Willem en Mary worden het jaar daarop tot koning en koningin van Engeland en Schotland gekroond. Op deze wijze behaalt het protestantisme in deze landen een volledige overwinning. Bovendien krijgen alle protestanten volledige godsdienstvrijheid, ook degenen die in de liturgie en in de kerkregering andere sporen volgen dan de kerk van Engeland (de dissenters). Op deze wijze keert de kerkelijke en geestelijke invloed van het puritanisme na 1688 weer terug, al is die minder breed en diep dan men zou verwachten. De politieke kracht en de maatschappelijke effecten van deze beweging zijn inmiddels namelijk gebroken. Ten slotte draagt het veranderende theologische klimaat aan het einde van de zeventiende en aan het begin van de achttiende eeuw er in belangrijke mate toe bij dat het puritanisme in Engeland sterk aan betekenis inboet tot aan de tijd van de Grote Evangelische Opwekking rond 1740.³³

31. Vgl. Ronald Hutton, *The Restoration. A Political and Religious History of England and Wales 1658-1667* (Oxford 1990³); Ronald Hutton, *Charles II. King of England, Scotland, en Ireland* (Oxford 1991²). Zie voor een indringende bespreking van deze 'omslag' vooral: D. Martyn Lloyd-Jones, 'Puritan Perplexities. Lessons from 1640-1662', in: J.I. Packer (red.), *Puritan Papers Volume 2 1960-1962* (Phillipsburg, NJ 2001) 305-326.

32. Gerald R. Cragg, *Puritanism in the Period of the Great Persecution 1660-1688* (New York 1971²).

33. Zie o.a. Frank Orna-Ornstein, '1688: Battle Won or Lost? The Dissenters and their Liberties', in: John E. Marshall e.a., *Not by Might, Nor by Power. Papers Read at the 1988 Westminster Conference* (Thornton Heath, Surrey 1988) 52-65.

De kerkelijke problematiek

We keren nog een moment terug naar de oploeiende spanningen tussen koning Karel I en het parlement in de jaren veertig van de zeventiende eeuw en het begin van de burgeroorlog. Het is al duidelijk geworden dat in die periode bepaald niet alleen politieke en militaire belangen een rol spelen. Het Engelse parlement is in die tijd ook voortdurend bezig met de spanningen tussen de leiding van de Anglicaanse Kerk en de beweging van het puritanisme. In de periode vóór 1640, wanneer de koning weigert het parlement samen te roepen, worden de puriteinen zwaar vervolgd, vooral zij die zich openlijk afscheiden van de staatskerk. Onder de harde hand van bisschop Laud worden voorgangers uit hun ambt gezet of wordt hun een preekverbod opgelegd. Allerlei mensen worden gevangengezet en sommigen zelfs gemarteld. Enkele puriteinse leiders worden tot de schandpaal veroordeeld, waarbij hen de neus of de oren worden afgesneden. Door al deze maatregelen groeit het verzet tegen de koning en de hoogkerkelijke partij. De onrust komt tot een hoogtepunt wanneer Laud steeds verder gaat om zijn idealen te realiseren. Hij wil dat het goddelijk recht van de koning om met absoluut gezag over het volk en over de kerk te regeren, overal erkend wordt. Bovendien wil hij overal de bisschoppelijke kerkregering invoeren en het gebruik van het *Book of common Prayer* verplichtend opleggen. Er breekt een crisis uit wanneer Laud in 1640 alle geestelijken verplicht om een eed af te leggen. Het begin van deze eedsformule luidt als volgt: 'Ik [naam] zweer dat ik van harte instem met de leer of de orde of het bestuur dat van kracht is in de kerk van Engeland, aangezien die alles bevatten wat nodig is tot de zaligheid. Ik zal niet zelf of door iemand anders proberen, direct of indirect, enige paapse leer in te voeren die in strijd is met hetgeen zo officieel is vastgelegd. Bovendien zal ik er niet mee instemmen om het bestuur van deze kerk door aartsbisschoppen, bisschoppen, dekens en aartsdiakenen etc. te veranderen ...'³⁴ Wie deze eed weigert, kan op zware straf rekenen en wordt uit zijn ambt gezet. In de volksmond wordt deze eed spottend de 'et cetera-eed' genoemd.

Het parlement reageert onmiddellijk. De graaf van Strafford, de belangrijkste adviseur van de koning, wordt gearresteerd en beschuldigd van hoogverraad. Korte tijd later wordt ook aartsbisschop Laud gevangengezet. Na dramatisch verlopen processen worden beiden onthoofd. Ondertussen gaat het verzet tegen de hoogkerkelijke partij, de bisschoppelijke kerkstructuur en de anglicaanse liturgie onverminderd door. In december 1640 biedt een menigte van maar liefst vijftienduizend Londenaren het Lagerhuis de 'Wortel- en

34. Vgl. o.a. Letham, *The Westminster Assembly*, 25.

takpetitie' (*Root-and-Branch-petition*) aan. In dit verzoekschrift dringen deze inwoners van Londen erop aan het bisschoppelijk stelsel 'met wortel en tak' uit te roeien. Deze actie mag zeker gezien worden als het antwoord van brede lagen van het Engelse volk op de et cetera-eed van Laud.³⁵

Als gevolg van deze onrust aan het begin van de burgeroorlog storten eigenlijk het gehele politieke bestel en de kerkelijke structuren ineen. De koning is door de recente ontwikkelingen in feite schaakmat gezet en aartsbisschop Laud zit in de gevangenis. Zij zullen beiden eerdaags worden terechtgesteld. Geen wonder dat het parlement zich in deze situatie beraadt over de vraag wat er nu met de kerk van Engeland moet gebeuren.

Allereerst worden allerlei maatregelen die door Laud zijn genomen, ongedaan gemaakt. Zo worden diverse beslissingen van 1640 met betrekking tot het kerkelijk vraagstuk, inclusief de gehate et cetera-eed, terzijde geschoven. Bovendien wordt het besluit genomen om de bisschoppelijke kerkstructuur af te schaffen. Maar er is meer nodig, vindt men. Daarom stelt het parlement in december 1641 voor om een generale synode samen te roepen 'die bestaat uit de meest ernstige, vrome, geleerde en oordeelkundige godgeleerden van dit eiland, geassisteerd door enkele andere uit het buitenland die dezelfde religie als wij belijden. Zij moeten alle dingen in overweging nemen die noodzakelijk zijn voor de vrede en het goede bestuur van de kerk.' Dit voorstel wordt aangenomen, maar de koning weigert zijn goedkeuring te geven. Met twee andere voorstellen van gelijke strekking gebeurt hetzelfde. In deze situatie blijft het parlement geen andere weg over dan de koning te passeren en op eigen gezag een beslissing te nemen. Zodoende dient op 13 mei 1643 in het Lagerhuis een voorstel waarin het parlement een synode samenroept die de regering in de ontstane situatie van advies moet dienen. Deze synode dient zich duidelijk uit te spreken over de regeervorm en de liturgie van de Engelse staatskerk 'die het meest in overeenstemming is met het heilig Woord van God'. Bovendien heeft de synode de taak om de leer van deze kerk te zuiveren van alle misvattingen en valse beschuldigingen. Wanneer dit voorstel is aangenomen, wordt het op 12 juni van datzelfde jaar ook goedgekeurd door het Hogerhuis. Op deze wijze is de weg vrijgekomen voor het samenroepen van een synode die later bekend zal worden als de Synode van Westminster.³⁶

35. Zie o.a. Bisschop, 'De Reformatie in Engeland en Ierland tot 1643', 31.

36. Vgl. Van Dixhoorn (ed.), *The Minutes and Papers of the Westminster Assembly* I, 4vv. Het document waarin het parlement de synode bijeenroept is te vinden in appendix 1 van Van Dixhoorn (ed.), *The Minutes and Papers of the Westminster Assembly* I, 162-169. Vgl. ook: Letham, *The Westminster Assembly*, 30v.